

Rogiers heengaan markeert in menig opzicht het einde van een periode in de geschiedschrijving van ons land. Het was de tijd van de ook buiten hun vakgebied bekende figuren; de tijd waarin eveneens politiek of cultureel gedrevenen als Gerretson, Romein, Geyl, in zekere zin ook Van Gelder hun wetenschap van het verleden beoefenden in nauwe relatie met hun belevenis van de actualiteit en hun concepties voor de toekomst. Het was de tijd waarin handboekschrijvers als Bartstra, Geyl en Rogier vanuit een encyclopedisch geheugen feiten rangschikten en weergaven, ze als het ware achteraf nog eens controlerend en verifiërend. Het was ook de tijd van het meeslepend woord en het literair verzorgde essay; de tijd waarin een Gerretson, een Geyl, een Romein, een Presser, een Rogier door hun sterk persoonlijke stijl de geschiedenis als wetenschap én als kunst beoefenden. De geschriften van deze generatie in de vaderlandse geschiedschrijving zijn het waard om straks in hun onderlinge samenhang en diversiteit te worden bestudeerd. In zulk een historiografische studie komt aan Rogier een niet onbelangrijke, eigen plaats toe.

J. A. Bornewasser

IN MEMORIAM PROF. DR. H. VAN WERVEKE (1898-1974)

Met Hans van Werveke, die op 7 mei 1974 te St. Denijs-Westrem overleed, is een eminent historicus heengegaan. Het is een groot verlies voor de Gentse Historische School, die in enkele jaren zwaar beproefd is geworden: in 1970 overleed Eg. I. Strubbe, in 1972 J. Dhondt en enkele weken na Van Werveke is ook de historicus van de oudheid, P. Lambrechts, heengegaan.

Van Werveke heeft een klassieke loopbaan gekend. Vroeg opgemerkt door een geleerde met wereldfaam, is deze leerling van Pirenne zeer jong tot het universitair onderwijs geroepen. Geboren te Gent op 22 januari 1898 en gepromoveerd aan de universiteit aldaar in 1922, werd hij er reeds in 1924 *part-time* docent. Hij heeft er zeer gewetensvol zijn professorale verplichtingen nagekomen tot zijn emeritaat in 1966. Een geboren lesgever of redenaar was hij niet, doch wel een hard en accuraat werkend geleerde, even erudiet als oorspronkelijk en veelzijdig. Het is een kostbare traditie dat ons hoogste onderwijs wordt gegeven door geleerden die ook aan de spits staan van het wetenschappelijk onderzoek, zodat de studenten geen opgewarmde, tweede-hands kennis opgedist krijgen maar direct deelachtig zijn aan de voortgang van de wetenschap en het onderzoek. Het was niet in de 'praat' of 'dicteercolleges' dat men de echte Van Werveke leerde kennen: vaak beperkte hij zich tot het voorlezen van een overigens voortreffelijk geschreven tekst. Reeds beter leerde men zijn waarde appreciëren in de oefeningen en in de historische kritiek, waar men op de teksten samen met de professor naar de oplossing zocht van historische problemen, in verband met de feodale geschiedenis van Vlaanderen en Henegouwen in de twaalfde eeuw (op basis van Giselbert van Bergen) of de economische en sociale geschiedenis van de Gentse ambachtsgilden in de veertiende (op basis van het *Recueil* van Espinas en Pirenne) – hoewel ook hier de aarzelende, alles controlerende en trage werkwijze het geduld van ons jonge bloed soms op de proef stelde. Het is als auteur van geleerde detailstudies en van algemene werken – erudiete en vulgariserende – dat Van Werveke beroemd is geworden. Zijn wetenschappelijk oeuvre is reeds zo grondig geanalyseerd¹ en de

1. Zie F. L. Ganshof, 'Over het oeuvre van Hans van Werveke', in: H. van Werveke, *Miscellanea*

lezers van dit tijdschrift ongetwijfeld zo goed bekend, dat we er van afzien hier in details te treden van zijn talrijke publicaties gewijd aan de kerkelijke, economische, sociale en psychologische geschiedenis en ons eerder op de commemoratie van zijn persoonlijkheid willen toelagen. Van Werveke heeft het geluk gehad zijn hele leven actief te blijven en in communicatie te staan met intellectuele centra als de universiteit te Gent en de Academie voor Wetenschappen en de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis te Brussel (van genoemde commissie is hij sinds 1972 ondervoorzitter geweest).

Een goede gezondheid en een rustig thuis waren zijn grote troeven. Hij is, vlak voor zijn dood, slechts enkele dagen ernstig ziek geweest: nog in maart 1974 had hij in het openbaar een opgemerkte rede gehouden naar aanleiding van het verschijnen van Bryce Lyon's Pirenne-biografie² en nog enkele weken voor zijn dood hebben wij hem zijn traditionele wandeling door zijn dorp zien maken. Daarvoor was hij nooit echt ziek geweest. Wel had hij last met zijn ogen en heeft hij rond 1965 een minder goede periode doorgemaakt. Hij aarzelde toen of hij vervroegd emeritaat zou aanvragen of niet: zodra zijn beslissing gevallen was om dit inderdaad te doen, heeft hij zich, naar hij ons verzekerde, beter gevoeld (zijn opvolging wist hij in goede handen). Zijn ander kostbaar bezit was een rustig thuis. Het was niet op de universiteit, maar te St. Denijs dat hij liefst en meest werkte, hetzij in het ietwat donkere, ouderwetse 'Roze Konijn', hetzij in het zeer moderne, doorlichte 'Lage Huis', dat met zijn glazen wanden de bewoners en bezoekers de indruk gaf dat ze midden in de – zeer mooie en bloemrijke – tuin zaten. Van Werveke was een *family man*, zeer gehecht en toegewijd aan zijn vrouw en kinderen en kleinkinderen. Thuis werkte hij en thuis ontspande hij zich: de muzen der muziek en der poëzie waren nooit ver te zoeken in de kunstminnende familie. 's Avonds werd uit de recentste romans in verschillende talen voorgelezen en de symfonische muziek werd zeer geapprecieerd (al gaf Van Werveke ons eens met een olijke glimlach toe dat een overvloed aan Telemann in het programma 'Tafelmuziek' na de lunch hem hielp om een middagdutje te doen).

In de faculteit en elders – onder andere in politico-culturele verenigingen met vlaamsgezinde inslag – genoot Van Werveke een groot moreel gezag, hoewel hij in de grond een grote zwijger was. Misschien gaf het feit dat hij zelden het woord nam – en hoe groter de vergadering des te zeldzamer waren de woorden van die zeer schuchtere en introverte man – des te meer kracht aan zijn woorden, wanneer hij er toch toe besloot om stelling te nemen. Toen Van Werveke en zijn vriend van vele jaren, F. L. Ganshof, nog doceerden en in de faculteitsraad zetelden, zaten ze gewoonlijk naast elkaar. Ganshof zat op de hoek, dichtst bij de deken, en nam regelmatig het woord, heel dikwijls omdat men zich uit gewoonte tot hem richtte voor een oplossing. Van Werveke, bij wijze van contrast,

mediaevalia. Verspreide opstellen over economische en sociale geschiedenis van de middeleeuwen (Gent, 1968) xiii-xxviii (een bibliografie der publicaties van prof. dr. H. van Werveke vindt men in *ibidem*, xxix-xxxix); W. Prevenier, 'In memoriam Prof. Dr. H. van Werveke', *Bulletin van het OSGG. Oud-studenten geschiedenis van de rijksuniversiteit te Gent*, XXIV (Gent, november 1974) 3-36; A. Verhulst, 'In memoriam: Prof. em. Hans van Werveke', *De Brug*, XVIII, iv (Gent, 1974) 301-304.

2. Bryce Lyon, *Henri Pirenne. A biographical and intellectual study* (Gent, 1974); de tekst van Van Werveke's toespraak is verschenen in *De Brug*, XVIII, iii (Gent, 1974) en eveneens in *Studia Historica Gandensia*, CLXX (1974) 149-152. Van Werveke werkte zelf aan een biografie van Pirenne's tijd- en vakgenoot P. Fredericq en was met de redactie zo goed opgeschoten dat de Koninklijke Academie voor Wetenschappen van België overweegt het alsnog, aangevuld, te publiceren. Een mededeling van Van Werveke over Fredericq, waarvan de redactie klaar was, werd in de Academie in september 1974 door prof. De Laet voorgedragen en zal door de Academie worden gepubliceerd.

sprak zelden: ongetwijfeld oordeelde hij dat zijn geleerde en ietwat oudere vriend het nodige reeds had gezegd – en op een voortreffelijke manier – en beperkte hij zich daarom tot luisteren en stemmen (gewoonlijk in akkoord met het advies van zijn buurman). De contrasterende persoonlijkheid van de twee onafscheidelijke geleerden was een van onze eerste indrukken toen we twintig jaar geleden aan de deliberaties van de professoren in de faculteit der letteren begonnen deel te nemen. Van Werveke was soms een zwijger uit vreedzaamheid: woordentwist en spanning verdroeg hij niet en al te uitbundige of onbeheerste gebaren of woorden van sommige jongere geleerden brachten hem letterlijk van streek. Doch hij was ook een zwijger uit eigen keuze, de stilte was een *bonum in se* dat hij positief waardeerde en in onze tijd meer en meer moet hebben gemist. De anecdote circuleert onder zijn vrienden dat hij eens met een zeer dynamische collega in het buitenland een congres had bijgewoond en beiden op weg naar hun hotel de discussie voortzetten, tot die door Van Werveke's zwijgen verflauwde en ten slotte helemaal stil viel – waarop Van Werveke eindelijk toch het woord nam, om uit te roepen 'hoe heerlijk, die stilte!' En er is die andere anecdote, hoe Van Werveke ten huize van een beroemd Amsterdams mediëvist de avond had doorgebracht met veel . . . stilte, bij zoverre dat de gastvrouw vreesde dat hij het samenzijn minder gezellig had gevonden, tot ze enkele dagen later een enthousiaste brief kreeg hoe heerlijk, kalm en huiselijk die avond was geweest!

We hebben Van Werveke vele jaren gekend, eerst als student, dan als collega en tenslotte als vriend. De meest verrassende ontwikkeling die we daarbij hebben opgemerkt is zijn overgang, vanaf ca 1965, van economische, statistische studies naar de meer psychologisch georiënteerde publicaties van de laatste jaren. Toen we hierover praatten, zei hij tot mijn verrassing dat hij zich bewust van de economisch-historische onderzoeken afwendde (aan dat soort studies 'heb ik mijn tol betaald', zei hij), om zich te wijden aan de interessantere studie van de individuele mens. Deze radikale koerswijziging op hoge leeftijd is echter niet zo verbazend wanneer men de veelzijdige begaafdheid van Van Werveke kent: Van Werveke de wiskundig aangelegde economisch-historicus was maar een facet, er was ook Van Werveke de artistiek begaafde en filosofisch aangelegde introvert, die in zijn jonge jaren de Gentse kunstacademie had bezocht. Het is een interessant spelletje zich af te vragen wat de historici die men kent wel zouden geworden zijn, indien Clio hen niet in haar ban had gekregen. Deze kan men zich best voorstellen als een gestrenge, onkreukbare rechter, gene als een bruisende volksmenner, een ander als een handig politicus die fijn aanvoelt uit welke richting de wind gaat waaien, dan weer is er een die geknipt was voor de diplomatieke carrière en het eeuwig vredestichtend bemiddelen, terwijl men zich een ander best kan voorstellen op de loopgraven aan het hoofd van een dapper regiment in de aanval; Van Werveke kan men zich best voorstellen als een creatief kunstenaar, schilderend of boetsierend in een landhuis langs de Leie. Hij was inderdaad sterk aan zijn streek gehecht. Internationale reizen en congressen waren niets voor hem: aan een zeldzame lezing in Duitsland of Engeland had hij genoeg. Alleen voor Nederland maakte hij een uitzondering, hij ging er regelmatig heen, was voor de Tweede Wereldoorlog een van de *founding fathers* van de Belgisch-Nederlandse vergaderingen van historici en de initiatiefnemer, met Geyl, van de nog steeds functionerende uitwisseling van gastprofessoren in de geschiedenis tussen de universiteiten van Gent en Utrecht (deze laatste heeft hem in 1961 het ere-doctoraat verleend)³.

3. In dezelfde lijn lag zijn redacteurschap van twee opeenvolgende Belgisch-Nederlandse vaktijdschriften, de *Nederlandsche Historiebladen* en de *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, en van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, de eerste en 'epoche-makende' comprehensive geschiedenis van Noord en Zuid.

Van Werveke stond tegenover het gewoel van het forum zoals de 'slekke' van het beroemde gedicht van Gezelle, die na kennismaking met de wereld ('daar vechten ze al met al, en strijen ten allen kant'), zich vlug in haar huis terugtrok onder de verzuchting 'wat zal eene arme slek, daar alles vechten moet?'. Toch heeft hij, op zijn bezadigde manier, stelling gekozen tegenover de actuele problemen van zijn tijd. Hij was een man die sterke overtuigingen had – hij stond bekend als liberaal (en dat impliceerde in zijn tijd ook vrijzinnig) en vlaamsgezind – maar toch de overtuigingen van anderen zo perfect respecteerde dat ze nooit interfereerden met zijn oordeel over hun moreel of wetenschappelijk niveau.

Van Werveke heeft school gemaakt, en is promotor geweest van meer dan een dozijn doctores. Bij de geleerden die onder zijn leiding licentiaat, doctor of geaggregeerde zijn geworden of zijn assistent zijn geweest vinden we verschillende hoogleraren en twee algemene rijksarchivarissen (wegens plaatsgebrek moeten we er hier van af zien ze met name te vermelden en hun indrukwekkende wetenschappelijke bedrijvigheid te bespreken).

Het gehalte van de mens Van Werveke was even hoog als dat van de geleerde: hem kennen en regelmatig ontmoeten was dan ook een voorrecht. Ontelbaren zullen zijn nagedachtenis met ontzag en weemoed bewaren.

R. C. van Caenegem

IN MEMORIAM DR. H. H. ZWAGER (1926-1973)

Haijo Zwager was een van de briljantste historici die ik ooit gekend heb. Hoewel gekend? Ik aarzel dit woord neer te schrijven, omdat hij ondanks een grote hartelijkheid en tegemoetkomendheid en een conversatie waarbij nooit naar onderwerpen gezocht hoefde te worden, toch altijd een zekere distantie handhaafde en niet gauw iets van zijn innerlijk bloot gaf. Maar ieder die het voorrecht had hem te ontmoeten, kwam al gauw tot de overtuiging met een belangrijk mens te maken te hebben.

Na zijn gymnasiumtijd op het 'Vossius' in Amsterdam, ging Haijo Zwager in 1945 geschiedenis en Nederlands studeren aan de gemeentelijke universiteit van Amsterdam en toen ik daar in 1946 als eerste-jaars-student aankwam, had hij daar al, zowel bij de historici als bij de neerlandici, de reputatie opgebouwd razend knap te zijn; hij maakte bovendien cabaretliedjes die onder andere door Wim Sonneveld werden voorgedragen, hij kon het onvolwassene van onze jeugdige pogingen in disputen en clubs scherp karakteriseren, maar wij aanvaardden dit, omdat we wisten dat hij zelf het veel beter kon en ook deed. Al gauw werd hij een vruchtbaar redacteur van het studentenblad *Propria Cures* en dat was in die jaren zo ongeveer het hoogste wat voor een student te bereiken was. In 1950 deed hij *cum laude* doctoraal-examen, een jaar binnen de vastgestelde tijd en hij kreeg daarbij onderwijsbevoegdheid geschiedenis en Nederlands, wat juist één of meer jaar aan zijn studie had moeten toevoegen. En toen werd hij leraar, eerst aan zijn oude school, het Vossiusgymnasium en in 1951 aan het Haarlemse Coornhertlyceum, waaraan hij tot zijn dood toe verbonden is gebleven.

Het is goed even uit te wijden over Zwagers leraarschap. Ik heb daarover alleen maar van derden gehoord, maar zijn reputatie was geweldig en terecht lijkt me. 'Ik ben een goed leraar' is één van de weinige dingen die hij ooit over zichzelf losliet. Niet alleen kon hij

praktisch ieder vak geven en deed dat ook: Nederlands, geschiedenis, staatsinrichting, latijn, maar hij betekende veel voor de leerlingen. Hij schreef zelf verscheidene revues voor het jaarlijkse schoolfeest, regisseerde ze en tilde de leerlingen naar maximale prestaties. 'Zie je, er heerst nu eenmaal een vrij sterke toneeltraditie op het Coornhert-lyceum' was zijn simpele verklaring, daarbij zijn eigen aandeel bagatelliserend. Maar bovenal moet hij de man geweest zijn, die werkelijk liefde en belangstelling voor de geschiedenis heeft kunnen wekken, door zijn onuitputtelijke kennis van een schat van anecdotes, door zijn geacheveerde beheersing van de taal in al zijn facetten, simpelweg door zijn persoonlijkheid. Nu tegenwoordig iedereen met ook maar een vleugje wetenschappelijk talent naar de universiteit schijnt te verdwijnen, is het goed te constateren dat er toch velen overblijven van de instelling, hoewel misschien niet van het kaliber, van Zwager, die weloverwogen het middelbaar onderwijs trouw blijven, omdat zij menen dat hun talenten daar meer nut kunnen stichten. Zwager had gemakkelijk een universitaire loopbaan kunnen volgen, hij heeft die niet geambieerd.

Wel is hij blijven schrijven, eerst in de vorm van recensies en artikelen in het dagblad *Het Parool*, waarvan een aantal later gebundeld zijn in het charmante boekje *Liefde en Historie* van 1958. Ondertussen werkte hij aan zijn dissertatie *De motivering van het Algemeen Kiesrecht in Europa*, in 1958 verdedigd aan de gemeentelijke universiteit van Amsterdam. Het onderwerp was ambitieus, het boek zelf was voortreffelijk geschreven en berustte op een diepgaand onderzoek van tientallen politieke schrijvers en programma's, de waarde werd door de meeste recensenten ook grif erkend, maar het boek heeft niet voldoende aandacht getrokken. Tegenwoordig zou een dergelijk proefschrift misschien in het Engels verschijnen, maar ik kan me dat bij Haijo Zwager eigenlijk niet goed voorstellen. Zijn boeken droegen in hun stijl zozeer de indruk van de schrijver zelf, dat een vertaling grotendeels verraad geweest zou zijn. Op wetenschappelijk gebied trok vooral de achttiende eeuw hem aan; waarschijnlijk was hij gecharmeerd door de *douceur de vivre*, door de beschaving en de goede conversatie, door de twijfel en het spottende cynisme, die toen in de leidende kringen van Europa heersten. Op één vakantie maakte hij een lange voettocht naar Ferney, de woonplaats van Voltaire, een andere bracht hij geheel door in Bath, trefpunt van de Engelse *beau-monde* in de achttiende eeuw. Over deze eeuw handelen ook Zwagers bekendste werken: *Nederland en de Verlichting* van 1972 in de Fibula-reeks en vooral het verrassende *Waarover spraken zij. Salons en conversatie in de achttiende eeuw*, uit 1968. Het heeft hem bijzonder veel plezier gedaan dat dit boek, dat hij ongetwijfeld als het meest eigene, het meest persoonlijke heeft beschouwd, bekroond is met de Wijnaendts-Franckenprijs. Op de dag van de prijsuitreiking kwam hij wat later in Leiden. Hij had 's morgens nog les moeten geven.

Zwager heeft vrij veel geschreven, maar de meeste mensen zijn zich dat niet bewust. Had hij zich tot de achttiende eeuw beperkt, misschien was de erkenning vroeger en vollediger zijn deel geworden, maar daar taalde hij niet naar. Zijn belangstelling was breed. Al vroeg was hij begonnen munten te verzamelen en hij gold als een autoriteit op het gebied van het Romeinse zilver uit de republikeinse tijd; door numismaten van naam werd hij als vakbroeder geaccepteerd. In 1965 werd hij benoemd aan de Nutsacademie te Rotterdam voor de Opleiding M.O.-acten geschiedenis, niet voor de achttiende eeuw, maar voor de oude geschiedenis en hij doceerde daarover even professioneel als hij dat over onverschillig welk ander tijdperk zou hebben gedaan. Hij kon alles wat hij wilde, maar waarschijnlijk wilde hij alleen maar een goed leraar zijn, zeker nadat hij omstreeks 1960 maandenlang in het ziekenhuis had gelegen met de hartkwaal, die tenslotte na veertien jaar, onverwacht, nog zou toeslaan. Maar de dood zal hem niet onvoorbereid getroffen hebben. Ik vermoed